
⁷ *De Zondagsbode*, 13 december 1914.

⁸ *Idem*, 22 november, 6 december 1914.

⁹ *Idem*, 27 december 1914.

¹⁰ In Moeyes, *Buiten schot* en De Roodt, *Oorlogsgasten*, is de rol van de kerk geen thema en ze wordt alleen terloops genoemd.

¹¹ Afgezien van het specifieke onderwerp van de vluchtelingen, is in de recente historiografie meer aandacht voor de rol van de religie in de Eerste Wereldoorlog dan voorheen. Zie bijvoorbeeld: Enne Koops en Henk van der Linden (red.), *De kogel door de kerk? Het Nederlandse Christendom en de Eerste Wereldoorlog* (Soesterberg: Aspekt, 2014); Jan de Maeyer, Enne Koops & Tine van Osselaar (eds.), *Religion and the 'Great War' in the Low Countries*, themanummer van *Trajecta. Religion, Culture and Society in the Low Countries* 23, nr. 2 (2014); Jan Bank, 'Culturele confrontaties. Godsdienst, kerken en oorlog', in Jan Bank en Vefie Poels, *Culturele confrontaties* (Nijmegen: Valkhof Pers, 2014) 11-44. en Hans-George Ulrichs (Hg.), *Der Erste Weltkrieg und die Reformierte Welt* (Neukirchen: Neukirchener Verlag, 2014).

den, tot de massa vluchtelingen weer uit Middelburg vertrokken was of er andere huisvesting had gevonden. De doopsgezinden kerkten zolang in de Franse of Engelse kerk in de stad. Met kerst 1914 konden ze weer kerk houden in het eigen gebouw.⁷ Deze hulpactie, die niet alleen voedsel en onderdak, maar bijvoorbeeld ook kleding betrof, werd financieel gesteund door de gemeenteleden, door stadgenoten, door doopsgezind Nederland,⁸ en ook vanuit Engeland.⁹

Dit artikel richt zich hoofdzakelijk op de hulp die Nederlandse lokale kerken aan vluchtelingen hebben geboden. In de historiografie over de Belgische vluchtelingen is over de rol van de kerk weinig tot niets te vinden.¹⁰ Aan economische, sociale en culturele aspecten van dit fenomeen is uitvoerig aandacht besteed, maar aan de rol van de kerk of de betekenis van religie is tot recentelijk voorbij gegaan.¹¹ Deze bijdrage is voor een groot deel gebaseerd op onderzoek van kranten en periodieken uit de oorlogsjaren.

Hulp van kerken

Wat de doopsgezinden in Middelburg deden, was tamelijk uniek. Dat had natuurlijk te maken met de geografische ligging. Zeeland werd in het najaar van 1914, vooral door de strijd om Antwerpen, overspoeld met vluchtelingen. Het zette de samenleving op zijn kop. In Aardenburg in Zeeuws-Vlaanderen werden vluchtelingen opgevangen in de voorkerk of 'wandkerk', het niet voor de kerkdiensten gebruikte deel van de hervormde St. Bavokerk, zo beschreef haar predikant J.N. Pattist in het geïllustreerde tijdschrift *Eigen Haard* de situatie in oktober 1914:

Een ieder was met koortsachtigen ijver in de weer. De oude Sint Bavo was het centrum. In de consistorie was een aantal Aardenburgsche meisjes aan het boterhammen snijden en smeren, altijd maar door, altijd maar door. Boodschappers gingen naar de boeren om stroo (...) Laat gingen wij te bed en vroeg waren wij er weer uit, maar we hadden dan ook de voldoening, dat in Aardenburg geen vluchteling den nacht onder den blooten hemel moest doorbrengen of zonder eten moest gaan slapen.

't Was een wonderlijk gezicht, die stille voorkerk vol vluchtelingen. In lange rijen lagen ze daar op dik stroo, (...) familie naast familie. De huisschilders van Aardenburg hadden hunne 'plaktafels' geleend en daarop lagen de medegenomen of gekregen kledingstukken in groote doeken geknoopt. 's Avonds te acht uur was het slapen gaan. (...) Overdag was het een druk gewarrel van mensen, in en uitgaand, altijd bezig met hun vlucht, met elkander te vertellen wat zij ervaren hadden (...)